

Minhâcü'l-âbidîn'in Gazzâlî'ye Nisbeti Meselesi

Muhammed Akif Koç*

Öz

Minhâcü'l-âbidîn bir ahlak eseridir. Eser yazıldığı günden bugüne ilim muhitlerinde karşılık bulmuş ve farklı dillere çevirisi yapılmıştır. Bununla birlikte eserin Gazzâlî'ye nisbeti meselesi ilgili literatürde tartışılan bir konudur. Minhâcü'l-âbidîn'in Gazzâlî'ye ait olmadığı iddiası ilk defa İbnü'l-Arabî tarafından ortaya atılmıştır. Konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar eserin Gazzâlî'ye nisbeti meselesi hakkında görüş belirtmişler konuyu farklı açılardan ele almışlardır. Bu makalede konu ile ilgili oluşan literatür çerçevesinde eserin Gazzâlî'ye aidiyeti meselesi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Minhâcü'l-âbidîn, Tasavvuf, Ahlak

---

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi.

The Issue of the Authorial Attribution of Minhāj al-ābidīn to Ghazzālī

Abstract

Minhāj al-ābidīn is a work of ethics. A work which from the time of its authorship until today has been widely read in scholarly circles and translated into different languages. Notwithstanding, the work's attribution to Ghazzālī has been a topic of discussion throughout the literature. The claim that Minhāj al-ābidīn did not belong to Ghazzālī was first put forward by Ibn al-'Arabī. Researchers working on the subject are also known to have submitted their views on the issue concerning the work's attribution to Ghazzālī from various perspectives. In this article, the issue of the veracity of the work's authorial attribution to Ghazzālī will be examined within the framework of the literature dealing with the subject.

Keywords: Ghazzālī, Minhāj al-ābidīn, Sufism, Ethics

قضية نسبة كتاب منهج العابدين للإمام الغزالي

الملخص

يعد كتاب منهج العابدين من كتب الأخلاق التي كتب لها القبول وانتشرت منذ تأليفه حتى عصرنا الحاضر، وقد ترجم إلى لغات شتى، ومن القضايا التي رافقت هذا الانتشار الواسع ونوقشت في التاريخ النقائي نسبة هذا الكتاب للإمام الغزالي، وكان ابن عربي أول من نفى نسبة الكتاب للإمام الغزالي، ثم تعرض كثيرون بعد ذلك لمسألة نسبة الكتاب للإمام الغزالي وأدلو فيها بدلوهم من زوايا عدة، وتأتي هذه المقالة لتناقش المسألة وتعرض لمن بحثها في تاريخنا النقائي وتحاول تحليل آراء الباحثين فيها.

الكلمات المفتاحية: الغزالي، منهج العابدين، تصوف، أخلاق

A. Giriş

İslam ilim geleneğinde eserleri ile etki uyandırmış müellifler ve bu eserlerin kendilerine nisbeti meselesi zaman zaman tartışılan bir durum olmuştur. Söz konusu durum literatürde kimi zaman bir risale ile sınırlı kalırken kimi zaman ciltlerce kitaptan oluşan bir eserin yazarına nisbeti konusunda tartışılmıştır.¹ Abdulkâdir Geylânî (ö.561/1165) örneğinde görüldüğü gibi tasavvuf literatüründe özellikle yazılı kültür ile beraber sözlü kültürün de etkili olması bu duruma sebep olmuştur. Aynı şekilde sohbetlerden derlenerek müellifin vefatından sonra telif eser gibi ortaya çıkarılan eserler veya başkaca yazılmış kaynaklardan derlenerek yine telif eser gibi sunulan çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu türlü hususlar özellikle son dönemde literatür araştırmalarındaki kolaylıklar ve karşılaştırmalı incelemelerdeki imkanlar sebebiyle çeşitli çalışmalarda ele alınmış ve incelenmiştir. Bu makalede yüzü aşkın telif eseri olmakla birlikte kendisine isnad edilen eserlerin sayısı da azımsanmayacak derecede olan² Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Minhâcü'l-âbidîn* eseri ve ona nisbeti meselesi ilgili literatür çerçevesinde incelenecektir.

Minhâcü'l-âbidîn yedi bölümden -müellifin ifadesiyle "geçit"- oluşan bir ahlak eseridir. Bu geçitler sırasıyla şöyledir: İlim Geçidi, Tevbe Geçidi, Engeller Geçidi, Afetler Geçidi, Sebepler Geçidi, Gizli Tehlikeler Geçidi, Hamd ve Şükür Geçidi.³ Bu geçitler cennete giden yolda kulun karşılaşacağı zorlukları ve bunlara karşı yapılabilecekleri ihtiva etmektedir. Geçitler eser içerisinde belli bir tekâmül sistemi içerisinde sıralanmış ve her bir geçit birbirinin mütemmim cüzü olarak konumlandırılmıştır. Eserde temel olarak ilim öğrenmenin gerekliliği, nefsin hallerinin kulun ibadet hayatında oluşturduğu zorluklar ve bu zorlukların aşılması için gerekli haller üzerinde durulmuştur. Bu geçitleri tam manasıyla idrak edip birer birer aşan kulun bu durumu

¹ Bu konuda en bilinen örneklerden birisi Abdulkadir Geylânî'ye nisbet edilen ve 2009 yılında Beyrut'ta 6 cilt olarak yayınlanan *Tefsîru'l Ceylânî*'dir. Konu ile ilgili bkz; Orkhan Musakhanov ve Necdet Tosun, "*Tefsîru'l-Ceylânî'nin Abdulkâdir Geylânî'ye Nisbeti Meselesi*", Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi, sayı:33, 2014/1, s. 1-16.

² Gazzâlî'nin eserleri üzerine yapılmış çalışmalarda araştırmacılar 400 civarı eserin Gazzâlî'ye nisbet edildiğini ifade etmektedir. İlgili çalışmalar için bkz; Maurice Bouyges, "*Essai de Chronologie des Œuvres de al-Ghazali (Algazel)*", Recherches publiées sous la direction de l'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth, c. XIV., s. 1- 206., Imprimerie Catholique, Beirut, 1959; Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, Vekâletü'l-Matbûat, Kuveyt, 1977.

³ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz; Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ila cenneti rabbi'l-âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavi) Daru'l Beşâir el-İslamiyye, Lübnan, 2012.

şükür vesilesi kılarak kurtuluşa yaklaşacağı hususu müellif tarafından eserin sonunda vurgulanmıştır.⁴

Eser yazıldığı günden bugüne ilim çevrelerinde ilgi görmüş birçok yazma kütüphanesinde nüshası olmakla beraber Urduca, Farsça, Fransızca, İngilizce gibi farklı dillere de çevrisi yapılmıştır.⁵ Eser Anadolu coğrafyasında da oldukça ilgi görmüştür. İlk olarak Osmanlıca Türkçesi'ne XVI. yüzyılda Nihânî tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercümenin birçok yazma nüshası kütüphanelerde mevcuttur.⁶ Cumhuriyet döneminde ise eserin birden fazla günümüz diline tercümesi yapılmıştır.⁷ Eserin aynı zamanda bir şerhi bir de muhtasarı bulunmaktadır.⁸ Bütün bunlar gösteriyor ki *Minhâcü'l-âbidîn* ilgi gösterilen ve üzerinde çalışmalar yapılan bir eser konumuna gelmiştir. Hiç şüphesiz içerisinde ihtiva ettiği bilgilerle beraber eserin Gazzâlî'ye nisbeti bu durumun en önemli sebebi olmuştur.

B. Minhâcü'l-âbidîn'in Nisbeti Meselesi

Minhâcü'l-âbidîn'in Gazzâlî'ye ait olmadığı yönünde ilk iddia İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) tarafından ortaya atılmıştır. İbnü'l-Arabî *Muhâdaratü'l- ebrâr ve müsâmeretü'l-ahyâr* isimli eserinde şu ifadelerle *Minhâcü'l-âbidîn*'in Gazzâlî'ye ait olmadığını söyler; “*Şeyh Ebu'l Hasan Ali el-Müseffir adı anılmayan önemli bir kişiydi. Septe'de bu zatın kitaplarını gördüm. Bunların arasında Gazzâlî'ye ait olduğu kabul edilen ancak ona ait olmayan Minhâcü'l-âbidîn de vardı. Bu eser bu zâtın (Ali el-Müseffir)*

⁴ Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ila cenneti rabbi'l-âlemîn*, s. 317-350.

⁵ Tercüme için bkz; Ebû Hamid Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn* (trc. Muhammed Said Ahmed Nakşibendî), Lahor: Urdu Pazar, 1999; Ebû Hamid Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn* (trc. Meclis el-Medinetü'l İlmiyye), Karaçi: Mektebetü'l Medineti Fizân, 2007; Ebû Hamid Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn (Minhâj al-'âbidîn ilâ al-jannah)* (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Karaçi: Darü'l Isha'at, 1998; Ebû Hamid Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn (Minhajul 'abideen The best way for the worshippers)* (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiyye, 2009; Ebû Hamid Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn (Le chemin assuré des dévots vers le Paradis)* (trc. Asín Palacios Miguel ve Cheikh Yahya), Beyrut: el-Burak, 2000.

⁶ Tercüme ve yazma nüshalar hakkında bilgi için bkz; Muhammed Akif Koç, “*İlyas Nihânî'nin Minhâcü'l-âbidîn Tercümesi: İnceleme ve Metin*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

⁷ Cumhuriyet döneminde ilk tercüme 1968 yılında Yaman Arıkan tarafından yapılmıştır. Bu tercümeyi takiben 1972 yılında Turgut Ulusoy, 1980 yılında Sadi Çöğenli, yine aynı yıl Naim Erdoğan ve son olarak 2001 yılında Ali Kaya tarafından eser günümüz diline tercüme edilmiştir.

⁸ Eserin şerhini yapan Dahlan, nisbet meselesine değinmemiş kısa bir girişin ardından eseri şerh etmiştir. Şerh için bkz; İhsan Muhammed Dahlan, *Siracü't-Talibin Şerhu ala Minhâcü'l-âbidîn*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1955; Bu şerhin günümüz Türkçe'sine çevirisi de yapılmıştır. İlgili eser için bkz; İhsan Muhammed Dahlan, *Minhâcü'l-âbidîn Şerhi Siracü't-talibin: (Hak Yolcusunun Rehberi)*, (trc. Ömer Dönmez), İstanbul: Hisar Yayınevi, ty; Kâtib Çelebi'nin de bahsettiği eserin muhtasarı için bkz; Muhammed Balatunusî, *Buğyetü't-talibin fi ihtisari minhâcü'l-âbidîn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr.1669.

kitabıdır. Aynı şekilde yine Gazzâlî'ye ait olduğu kabul edilen *Kitâbü'n-nush ve't-tesviye* isimli eseri yazan da bu zattır. İnsanlar bu esere küçük el-Madrûn ismini de vermişlerdir.⁹ Gazzâlî'den yaklaşık yüz otuz yıl sonra vefat eden İbnü'l-Arabî'nin bu iddiası eseri bizzat görmüş olması ve tarihsel yakınlık açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin sözlerinden anlaşıldığı üzere o dönemlerde eserin Gazzâlî'ye nisbet edildiği ve bu şekilde kabul edildiği bilgisi de yaygın bir görüştür.

İbnü'l-Arabî'nin bu iddiasını doğru kabul eden araştırmacıların başında Massignon (ö.1962) gelmektedir. Massignon *La Passion d'al-Hosayn Al-Hallaj* isimli eserini yazarken yararlandığı müellifleri eserinin sonunda kategorik olarak belirtmektedir. Burada Ali el-Müseffir'den alıntı yaptığı eserden bahsederken dipnot kısmında; "*Gazzâlî'ye ait diye bilinen Minhâcü'l-âbidîn eseri de bu zâta aittir*" şeklinde bilgi vermekte herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.¹⁰ Burada verilen bilginin bir literatürel incelemeden ziyade İbnü'l-Arabî'nin eserinden doğrudan alıntı olduğu açıktır. Gazzâlî'ye nisbet edilen eserler üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Maurice Bouyges (ö.1951) eserinde Gazzâlî'nin hayatındaki aşamaları dikkate alarak yazdığı eserler üzerinde kronolojik bir inceleme yapmıştır. Bouyges "*Son Yıllar*" olarak isimlendirdiği bölüm içerisinde *Minhâcü'l-âbidîn* eserini incelemektedir.¹¹ Bouyges'e göre bu eser içerisindeki atıflardan anlaşıldığı üzere kesin olarak *İhyâ'*dan sonra yazılmıştır ancak bu durum eserin aidiyeti konusundaki şüpheleri izâle etmemektedir. Aynı zamanda eser *Minhâc* yazarının kitap içerisinde atıfta bulunduğu kendi yazdığı bazı eserlere henüz ulaşmamış olmamızın da eserin Gazzâlî'ye aidiyetinde şüphe oluşturduğunu ifade etmektedir.

⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Muhadaratü'l-ebrar ve müsamereti'l-ahyar fi'l-edebiyat ve'nevadiri'l-ahyar*, Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1968, I, s.224.

¹⁰ Massignon Louis, *La Passion d'al-Hosayn Al-Hallaj Martyr Mistique De l'Islam Exécuté à Bagdad le 26 Mars 922*, c. 2, Paris, Librairie Orientaliste Geuthner, 1922, s.20.

¹¹ Bouyges, "*Essai de Chronologie des Œuvres de al-Ghazali (Algazel)*", Imprimerie Catholique, Beirut, 1959, c. XIV, s. 82-83.

Bouyges aralarında Gosche,¹² Macdonald,¹³ Palacios,¹⁴ Gairdner,¹⁵ Bauer¹⁶ gibi batılı yazarların bu eseri Gazzâlî'ye ait bir eser olarak kabul ettiğini ancak Massignon'un bu iddiayı İbnü'l-Arabî'nin de görüşüyle reddettiğini ifade etmektedir. Buna karşılık Sübkî (ö. 771/1370), İbn Mülakkin (ö. 804/1401), Ayderûs (ö. 865/1461), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Zebîdî (ö. 1205/1791) gibi âlimler arasında ise Gazzâlî'ye ait olduğu noktasında genel bir kabulün olduğunu da eklemektedir.¹⁷ Bouyges, Montgomery Watt'ın bu eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını söylediğini onu da şu sebeplerle irtibatlandırdığını ifade eder; "*İbnü'l Arabî'nin bu eser Gazzâlî'ye ait değildir ifadesi, Minhâc içerisinde müellifin kendi eseri olarak atıfta bulunduğu eserlerin belirsizliği, eserin yazılış düzeni ile Gazzâlî'nin diğer eserlerini telif edişindeki düzenin kıyaslanması meselesi.*"¹⁸ Bouyges tüm bu değerlendirmeler neticesinde kendisinin de bu konuda net bir karara varamadığını genel kanaatin eserin Gazzâlî'ye ait olduğu kabulü ile birlikte İbnü'l Arabî ve onun görüşünü destekleyen müelliflerin de iddialarını göz ardı etmemek gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁹

Gazzâlî'ye nisbet edilen eserler üzerine son dönem yapılan kapsamlı çalışmalardan biri de Abdurrahman Bedevî'ye (ö.2002) aittir. Kitabı *Müellefât-ı Gazzâlî*'yi kaleme alırken Gazzâlî'ye nisbeti kesin olan eserler ve şüpheli olan eserler şeklinde bir tasnif benimsemiştir. Eser içerisinde *Minhâcü'l-âbidîn* Gazzâlî'ye nisbeti kesin olan eserler bölümündedir.²⁰ Bu kitapta Abdurrahman Bedevî nisbeti kesin olan kitapları da yazılış tarihine göre sıralamıştır. Bu sıralamaya göre *Minhâc*, Gazzâlî'nin aynı

---

¹² Gosche eserinde Gazzâlî'ye nisbet edilen yaklaşık kırk eseri incelemektedir. Bu eserler arasında *Minhâcü'l-âbidîn*'de bulunmaktadır. İlgili çalışma için bkz; Richard Gosche, *Über Ghazzalîs Leben Und Werke, Aus den Abhandlungen der Königlich Akademien der Wissenschaften*, Berlin, 1858.

¹³ Macdonald *Minhâcü'l-âbidîn*'in Gazzâlî'nin son eseri olduğunu ve bir bakıma *İhyâ*'nın özeti olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin iddiasını da herhangi bir yorum yapmadan bu bölümde zikretmiştir. İlgili eser için bkz; Duncan B. MacDonald, *The Life of al-Ghazzâlî, with Especial Reference to His Religious Experiences and Opinions*, Journal of the American Oriental Society, vol. 20, 1899.

¹⁴ Palacios *Minhâcü'l-âbidîn*'i Gazzâlî'nin son eseri olarak belirtmektedir. İlgili çalışma için bkz; Asin Palacios, Miguel, *La espiritualidad de Algazel y su sentido Cristiano (Al-Ghazalî's Spirituality and its Christian Meaning)*, Madrid: Imprenta de Estanislao Maestre, 1934.

¹⁵ Gairdner, "Al-Ghazâlî's *Mishkât al-Anwâr* and the Ghazâlî-Problem", *Der Islam*, v.5, 1914.

¹⁶ Hans Bauer, "Zum Titel und zur Abfassung von Ghazalî's *Ihja*", *Der Islam*, v.4, 1913.

¹⁷ a.g.e., s. 82-83.

¹⁸ Montgomery Watt, *The Authenticity of the Works Attributed to al-Ghazâlî*, Journal of the Royal Asiatic Society, sy. 84., 1952, s. 37.

¹⁹ a.g.e., s.83.

²⁰ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, Vekâletü'l-Matbûat, Kuveyt, 1977, s.237.

zamanda son eseridir.²¹ Abdurrahman Bedevî bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğu noktasında şüphesinin olmadığını ifade ederken tıpkı Bouyges gibi ilgili literatürde İbnü'l-Arabî'nin iddiasını destekleyen ve karşı çıkanları da bu kısımda ele almıştır.²² Bedevî eser üzerinde yapılmış tercüme, ihtisar ve şerh çalışmalarının da katalog bilgisini vermiş bu çalışmaları yapan araştırmacıların eserin Gazzâlî'ye aidiyetinde ittifak ettiklerini belirtmiştir.

Gazzâlî'ye nisbet edilen eserler üzerine inceleme yapılan çalışmalar haricinde aynı zamanda literatür çalışmalarında önemli bir bibliyografik eser ve katalog kaynağı durumunda olan Kâtib Çelebi'ye ait *Keşfü'z-Zunûn* eserini incelemek yerinde olacaktır. Kâtib Çelebi *Minhâcü'l-âbidîn* ile alakalı bölümde öncelikle eserin içerdiği konular ile ilgili bilgi verdikten sonra bu eserin Gazzâlî'nin son eseri olduğunun söylendiğini ifade etmiştir. Eser içerisinden yaptığı bir alıntı ile Gazzâlî'nin bu eseri *İhyâ ve el-kurbetü ilâllah* gibi eserlerin bir özeti olarak yazdığını da eklemiştir.²³ Kâtib Çelebi İbnü'l-Arabî'nin iddiasına da onun *Muhâdaratü'l-ebâr ve müsâmeretü'l-ahyâr* eserine atıf yaparak değinmiş ancak yorum yapmadan sadece durumu aktarmıştır.²⁴

İbnü'l-Arabî'nin iddiasına literatürde ilk işaret eden müelliflerden bir diğeri ise Murtezâ ez-Zebidî'dir. Gazzâlî'nin *İhya* isimli eseri üzerine yaklaşık on yıl çalışmış ve *İthâfü's-sâade* isimli şerhini kaleme almıştır.²⁵ Bu eserde Gazzâlî'nin meşhur olan eserlerini zikrettiği kısımda *Minhâc'ın* Gazzâlî'ye nisbeti meselesine değinmiştir. Zebidî, kendi döneminde *Minhâcü'l-âbidîn*'in Gazzâlî'nin son eseri olarak bilindiğini

²¹ Fadlo Hourani Gazzâlî'nin son eserin *İlcâmü'l-avâm* olduğunu belirtmektedir. Bu iddiasını ise en eski tarihli nüshanın Gazzâlî'nin vefatından kısa bir süre öncesine tarihlenmesi sebebiyle desteklemektedir. İlgili kısım için bkz; Hourani, George F., "A Revised Chronology of Gazali's Writings", Journal of the American Oriental Society, vol. 104, No: 2, 1984, s. 232; Frank Griffel ise bu tarihlendirmenin eserin değerini artırmak için sonradan eklenmiş olma ihtimali üzerinde durulması gerektiğini ifade eder. İlgili kısım için bkz; Frank Griffel, *Al-Ghazali's Philosophical Theology*, New York: Oxford University Press, 2009, s. 266.

²² Abdurrahman Bedevî yazma kütüphanelerde ulaşabildiği tüm *Minhâc* nüshası bilgilerini eserine almış aynı zamanda Sübkî, Zebidî, Brockelmann gibi isimlerin de bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğuna dair çalışmalarında kayıtları olduğu ifade etmiştir. İbnü'l-Arabî ile ilgili ilk kayıtda Zebidî tarafından ele alındığını ancak Zebidî'nin bu görüşe katılmadığını eklemiştir. İlgili kısım için bkz; a.g.e., s. 237-238.

²³ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Beyrut: Daru İhyâ'it-türâsü'l-Arabî, 1941, c.2 s.1876.

²⁴ a.g.e, c.2., s. 1877.

²⁵ Ebü'l-Feyz Murtaza Zebidi, *İthâfü's-sadeti'l-muttakin bi-şerhi ihyâi ulumi'd-din*, Beyrut: Matbaatu'l Tarihu'l Arabî, 1994, I, s.43.

ifade etmektedir.²⁶ Zebidî, Gazzâlî ve eserleri üzerine yoğun çalışmalar yapmış bir müelliftir. Gazzâlî'ye ve eserlerine karşı gösterdiği alakayı onun "En önemli çalışmam İmam Gazzâlî'nin İhyâ'sını şerh etmeye başlamamdır."²⁷ cümlesinden anlamak mümkündür. İbnü'l-Arabî'nin iddiasını ise herhangi bir kritiğe tabi tutmadan tıpkı Kâtib Çelebi gibi sadece nakletmiştir.

Minhâcü'l-âbidîn üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma ise 1984 yılında Mahmud Mustafa Halavî tarafından yapılmıştır.²⁸ Halavî eserin üç nüshaya dayanarak tahkikini yapmış, çalışmanın girişinde eser ve müellif hakkında bilgi vermiştir. Halavî eserin kütüphanelerde bulunan yazma nüshaları üzerinde yaptığı incelemelerde en eski tarihli yazmadan itibaren Gazzâlî'ye nisbet edildiğini söylemekte aynı zamanda Kâtib Çelebi, Abdurrahman Bedevî, Zirikli gibi isimlerin eserlerinde de bu eserin Gazzâlî'ye ait eserler arasında bildirildiğini ifade etmektedir.²⁹ *Minhâcü'l-âbidîn* hakkında genel bir girişten sonra eserin Gazzâlî'ye nisbetinin tartışmalı bir konu olduğunu söyleyen Halavî ilgili literatür hakkında bilgi vermiş ve İbnü'l-Arabî'nin iddiası üzerine şu ifadeleri kullanmıştır; "İbnü'l-Arabî'nin *Minhâc*'ı nisbet ettiği Ebu'l-Hasen Ali el-Müseffir'den naklettiği kasideye baktığımızda, kasidenin *Minhâc*'ın içeriğinden son derece uzak hulûlî düşünceyi barındıran bir üsluba sahip olduğu görülür. Oysa *Minhâc* böyle bir üsluptan büsbütün uzak, ibadet ve taat konularında nefsi terbiyeye davet eden ve nefsi emmârenin kötülüklerine karşı galip gelmeyi amaçlayan bir muhtevaya sahiptir."³⁰ Burada Halavî'nin zikrettiği kaside, İbnü'l-Arabî'nin eserinde Ali el-Müseffir'e nisbetle paylaştığı kasidedir. İbnü'l-Arabî, bu kasideyi *Muhâdaratü'l-ebâr ve müsâmeretü'l-ahyâr* isimli eserinde *Minhâc*'ın Ali el-Müseffir'e ait olduğunu söyledikten hemen sonra paylaşmaktadır.³¹ Mustafa Halavî özellikle kasidenin son kısmında geçen "Ben kendimi ancak siz olarak görüyorum. İnancım odur ki siz bensiniz"³² ifadeleri ve buna benzer ifadelerin Gazzâlî'nin eserlerinde ve düşünce dünyasında karşımıza çıkması oldukça zor olduğunu da ifade etmektedir. *Minhâcü'l-*

---

²⁶ a.g.e., s.43.

²⁷ Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Târîhu 'acâ'ibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* (nşr. M.H. Cevher), Kahire: 1958, IV, 151.

²⁸ Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ila cenneti rabbi'l-âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavî) Lübnan: Daru'l Beşâir el-İslamiyye, 2012.

²⁹ a.g.e., s. 19.

³⁰ a.g.e., s.21.

³¹ İlgili kaside için bkz. İbnü'l-Arabî, *Muhâdaratü'l-ebâr ve müsâmeretü'l-ahyâr*, I, s.224.

³² a.g.e., I, s. 224.

âbidîn'i incelendiği vakit hulûl ve ittihattan uzak bir üslup ile yazıldığı görülecektir. Mustafa Halavî'ye göre İbnü'l-Arabî bu eserinde sadece bu rivayet ile değil başka rivayetlerde de çelişkili bilgiler vermektedir. Halavî'ye göre bu türlü çelişkilerin olduğu bir eserin tüm rivayetlerine ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.³³ Bu değerlendirmelerinin ardından Halavî eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu özetle şu şekilde izah etmektedir;

I.Eser üzerinde çalışma yapanların çoğunluğu bu konuda ittifak halindedir.

II.Gazzâlî'nin özellikle vaaz ve nasihat içerikli diğer eserleri ile uyum halindedir.

III.Gazzâlî eser içerisinde birçok yerde diğer eserlerine atıfta bulunmaktadır.

IV.Minhâc'ın içerisindeki hadis rivayetlerini kullanımı özellikle İhyâ eseri ile benzeşmektedir.

V.İbnü'l-Arabî'nin Muhâdaratü'l-ebrâr ve müsâmeretü'l-ahyâr isimli eseri içerisinde birçok zayıf rivayet içeren kısımlar mevcuttur bu da eser hakkındaki rivayetin güvenilirliğine şüphe ile bakmayı gerektirmektedir.

VI.İbnü'l-Arabî'nin eseri nisbet ettiği Ali el-Müseffir'in hulûl ve ittihadı açık yorumlanabilecek beyitleri vardır. Bu sebeple Minhâc'ı onun yazmış olması düşünülemez.

VII.Tüm bunlarla beraber İbnü'l-Arabî, Ali el-Müseffir'e nisbet edilen böyle bir kitap görmüş olabilir ancak bu kitap ile Gazzâlî'ye nisbet edilen kitap aynı olmayabilir.³⁴

Buraya kadar konu ile ilgili literatürü ve etrafında yazılanları göstermeye çalıştık. Gazzâlî ve eserlerini konu edinen çalışmalara baktığımız zaman *Minhâcû'l-âbidîn'in* Gazzâlî'ye nisbeti konusunda genel bir kabulün olduğunu görmekteyiz. Bu genel kabule ek olarak şunları söyleyebiliriz;

1) Eserin mukaddimesinde kendisine imla yoluyla Gazzâlî'nin *Minhâc'ı* rivayet ettiğini söyleyen talebesi Abdülmelik b. Abdullah'tır. Kendisi aynı zamanda bu eserin Gazzâlî'nin son eseri olduğunu da rivayet etmektedir.³⁵

2) Eser içerisinde Gazzâlî yazdığı diğer eserlerine sıkça atıfta bulunmaktadır. Muhtasar bir eser olarak planladığı bu çalışmasında özellikle tafsilata girmek istemediği konularda bu konuda detaylı bilgi almak isteyen şu eserimize bakabilir şeklinde okuyucuyu

³³ Gazzâlî, *Minhâcû'l-âbidîn ila cenneti rabbi'l âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavî), s. 24.

³⁴ a.g.e., s.20-21.

³⁵ a.g.e., sf.47.

yönlendirmektedir. Bu eserlerden bir kısmı günümüze ulaşmıştır ancak günümüze ulaşmayan eserleri de mevcuttur.

3) Gazzâlî mukaddime kısmında bu kitabı telif gayesini şu şekilde anlatmaktadır; “Üzerinde herkesin ittifak edeceği, okunduğu vakit faydalanılacak bir kitap yazma hususunda Cenâb-ı Hakk’ın beni muvaffak kılması için dua edip tazarruda bulundum. Sıkıntılı olanlara yardım eden, benim de duama karşılık verdi ve daha önce yazdığım *Esrârü muâmelâti’-d-dîn* isimli eserimde hiç bahsetmediğim konuları ve muhteşem bir tertibi bana ilham etti.”³⁶ Mukaddime kısmında atıf yaptığı *Esrârü muâmelâti’-d-dîn* isimli eser günümüze ulaşan eserler arasında yoktur. *Minhâc* şârihi Dahlan’a göre ise bu eser *İhyâ*’nın bölümlerinden biridir. Ancak aynı eser kimi zaman müstakil bir eser olarak da *İhyâ* ile birlikte *Minhâc* içerisinde zikredilmektedir.

4) *Minhâcü’l-âbidîn* eseri içerdiği konular ve bunların ele alınış tarzı itibarıyla Gazzâlî’nin bu eserden daha önce kaleme aldığı *Mizânü’l-amel* ve *İhyâ* ile paralellik göstermektedir. Üç eserde de mühlikâttan münciyâta doğru bir yol çizilmiştir. Bir başka deyişle Gazzâlî üç eserinde de kişinin Allah’a ulaşmasında engel olan durumları bildirmiş ve bunlardan kurtulma yollarını ifade etmiştir.

5) *İhyâ*’nın otuzuncu kısmı olan “*Gururun Zemmedilmesi*” bölümünde Gazzâlî tıpkı *Minhâc*’da olduğu gibi engeller, afetler ve tehlikelerden benzer bir kurguda aynı terminoloji ile bahsetmektedir. Bu bölümde ilim ile engel ve afetlerin öğrenilmesi ardından amel ile bunların aşılmasından bahsetmiştir.³⁷ Benzer kurgu yukarıda bahsedildiği üzere *Minhâc* eserinde de mevcuttur. Afetlerin ve engellerin aşılması için önce ilim öğrenilmesi sonra ilimle beraber amel edilmesini tavsiye etmektedir.

6) Eserde geçen hadislerin tahricini metin içerisinde inceleme fırsatı bulduk. Bu inceleme sonucunda içerisinde geçen hadislerin çoğunluğunun *İhyâ*’da da geçtiğini söyleyebiliriz. Gazzâlî’nin Tus’a döndükten sonra hadis ilmine ve talimine ağırlık verdiğini biliyoruz. Eser içerisinde özellikle konuları açıklarken ve talebelerinin sorduğu

---

³⁶ a.g.e., s.57.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ ulumi’-d-dîn*, (nşr. Muhammed Vehbi Süleyman-Usame Amure), Dımaşk: Daru’l-Fikr, 2011, c.3, s.2348.

soruları cevaplarırken hadislerden istifade ettiğini görmekteyiz. Eserde toplamda yüz civarında rivayet olduğu bilinmektedir.³⁸

7) İbnü'l-Arabî'nin eseri nisbet ettiği Ali el-Müseffir şairlik yönü kuvvetli bir müelliftir. Bunu *Muhâdaratü'l-ebâr ve müsâmeretü'l-ahyâr* eserinde İbnü'l-Arabî şiirlerinden alıntılar yaparak göstermektedir.³⁹ Ancak *Minhâc* muhtevasına baktığımızda şiir ve beyit kullanımının çok az olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere hulûl ve ittihadı andıran düşüncelerin bu eserde olmadığı muhakkaktır.

8) Ali el-Müseffir Gazzâlî'den yaklaşık yüz yıl sonra yaşamış bir zattır. Böyle olması akıllara şu soruyu getirmektedir. Gazzâlî'ye ait olmayan ve kendinden yüz yıl sonra yaşamış birine nisbet edilen bir kitap nasıl bu süre zarfında Gazzâlî'ye aitmiş gibi varsayılabilir? Bu durumda şu ihtimalin de gerçekleşmiş olması gayet mümkündür. Ali el-Müseffir'e ait aynı isimle farklı bir kitap olabilir ve İbnü'l-Arabî önceden Gazzâlî'ye nisbet edilen eseri görmeyerek Ali el-Müseffir'in kitabının bu eser olduğunu düşünerek bir kaniya varmış ve iddiasını eserinde zikretmiş olabilir.

9) Yazma eser kütüphanelerinde bulunan en eski tarihli nüshadan itibaren hepsinde bu eserin müellifinin Gazzâlî olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Aynı zamanda eser üzerine yapılmış şerh, muhtasar ve tercüme çalışmalarını yapan araştırmacılar ortak kanaat olarak bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu belirtmişlerdir.

10) Gazzâlî İhyâ'da ileride *Telbîsü İblîs* isminde bir eser yazacağını ifade etmektedir.⁴¹ Ancak böyle bir müstakil eserin günümüze gelmediğini biliyoruz. *Minhâcü'l-âbidîn*'de ise bu isimle bir esere atıfta bulunmaktadır.⁴² Bu nokta da gösteriyor ki böyle bir eser günümüze

³⁸ İhyâ'da olduğu gibi bu eserde de rivayet edilen hadislerin sıhhati konusunda tartışmaya açık konular vardır. Gazzâlî'nin *Minhâc*'a aldığı hadislerin çoğunluğunun merdud rivayet olduğu bilinmektedir. Konu ile ilgili çalışma için bkz; Medine Kaplan, *Gazzâlî'nin Minhâcü'l-âbidîn Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirmesi*, SÜSBE, Konya 2007 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

³⁹ İbnü'l-Arabî, *Muhâdaratü'l-ebâr ve müsâmeretü'l-ahyâr*, I, s.224.

⁴⁰ Yazma eser kütüphanelerinde ulaşabildiğimiz nüshalar arasında en eski tarihli nüshaların h. 1300'lü yıllara ait olduğunu tespit ettik. En eski tarihli nüshalar için bkz; Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, Kayseri Reşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, nr. 689.; Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 3235/2.; Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Zeynelzâde Koleksiyonu, nr. 1778/1.

⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ ulumi'd-dîn*, (nşr. Muhammed Vehbi Süleyman-Usame Amure), Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2011, c.3, s.1653.

⁴² Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 111.

gelmese bile *İhyâ*'dan sonra yazdığı bilinen kendi eserinde atıfta bulunmuştur. Bu durum da eserleri arasındaki irtibatı görmek açısından önemlidir.

Sonuç

Minhâcül'âbidin ile ilgili literatür tarandığında eserin Gazzâlî'ye aidiyeti ile ilgili genel bir kanaatin oluştuğu görülecektir. Eserin yazıldığı günden itibaren ilgi görmesi ve dolaşıma girmesinin en önemli sebebi içerisindeki muhteva ile birlikte Gazzâlî'ye nisbet edilmesidir. Bu nisbetin sorunlu olduğuna dair ilk iddia sahibinin İbnü'l-Arabî olması konunun önemini artırmış, araştırmacılar tarafından mesele tartışılmıştır. Ancak bu duruma rağmen günümüze kadar eserin farklı dillerde tercümelemi Gazzâlî'ye nisbet edilerek yapılmaya devam etmiştir. Bu durum bir eserin yazarına nisbeti meselesinin aslında akademik çalışmalar açısından önemli olduğu, genel okuyucu açısından ise muhtevanın daha etkili olduğunu da göstermektedir. *Minhâcül'âbidin* mukaddimesinde de belirtildiği üzere içerdiği konular açısından oldukça geniş bir kitle için sade anlaşılır ve sistematik bir biçimde yazılmıştır. Böylece eser muhatapları açısından ilgi görmüş ve birçok kez istinsah edilmiş, şerh ve muhtasarlar yapılmış ve farklı dillere tercüme edilmiştir.

Gazzâlî'nin eserleri üzerine çalışma yapan Abdurrahman Bedevî ve Bouyges İbnü'l-Arabî'nin iddiasını eserlerinde değerlendirmişlerdir. Bouyges ilgili literatürü değerlendirdikten sonra net bir sonuca varamamış ancak bu eserin Gazzâlî'nin son yıllarında yazılmış bir eser olduğunu ifade etmiştir. Bedevî ise bu eserin Gazzâlî'ye aidiyetinde şüphe duymadığını mukaddimesinde belirtildiği gibi son eseri olduğunu ifade etmiştir. Bu iki çalışma haricinde konuyu tartışan araştırmacılar arasında ise genel kabulün eserin Gazzâlî'ye nisbeti olduğunu görmekteyiz. *Minhâcül'âbidin* üzerine bir tahkik çalışması yapan Mahmud Mustafa Halavî ise kapsamlı bir inceleme neticesinde eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu ifade etmiştir.

Minhâcül'âbidin'in mukaddimesinde imla yoluyla rivayet ettiğini söyleyen Abdülmelik b. Abdullah eserin aynı zamanda Gazzâlî'nin son çalışması olduğunu da eklemiştir. Eser içerisinde *İhyaü ulumi'd-dîn*, *Esrârü muamelatü'd-dîn*, *el-Kurbetü ilallah*, *Ahlâkü'l-ebrar*, *Telbisü İblis* gibi eserlere atıflar yapılmış ve detaylı bilgi isteyenlerin bu eserlere müracaat etmesi söylenmiştir. Gazzâlî aynı zamanda belirli rivayetlerde hocalarından "Şeyhî el-İmâm, Şeyhunâ, Şeyhî" gibi ifadeler ile bahsetmiş

ve buralarda *Minhâc* şârihi Dahlan'a göre Ebubekir el-Verrak ve Cüveynî gibi hocalarını kastetmiştir. Eser içerisindeki hadis rivayetlerinden istifadesi konusu da özellikle *İhya* ile benzeşmektedir. Tüm bunlarla beraber nihayetinde eserin genel üslubunun ve içerdiği konuların Gazzâlî'nin son yıllarında kaleme alındığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Kaynakça

- Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l- Gazzâlî*, Vekâletü'l-Matbûat, Kuveyt, 1977.
- Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Târîhu 'acâ'ibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* (nşr. M.H. Cevher), Kahire: 1958.
- Asin Palacios, Miguel, *La espiritualidad de Algazel y su sentido Cristiano (Al-Ghazali's Spirituality and its Christian Meaning)*, Madrid: Imprenta de Estanislao Maestre, 1934.
- Bouyges, "Essai de Chronologie des Œuvres de al-Ghazali (Algazel)", Imprimerie Catholique, Beirut, 1959.
- Duncan B. MacDonald, *The Life of al-Ghazzâlî, with Especial Reference to His Religious Experiences and Opinions*, Journal of the American Oriental Society, vol. 20, 1899.
- Ebü'l-Feyz Murtaza Zebidi, *İthafü's-sadeti'l-muttakin bi-şerhi İhyâ ulumi'â-din*, Beyrut: Matbaatu'l Tarihu'l Arabî, 1994.
- Frank Griffel, *Al-Ghazali's Philosophical Theology*, New York: Oxford University Press, 2009.
- Gairdner, "Al-Ghazâlî's Mishkât al-Anwâr and the Ghazâlî-Problem", Der Islam, v.5, 1914.
- Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ila cenneti rabbi'l-âlemîn*, (thk: Mahmud Mustafa Halavi) Daru'l Beşâir el-İslamiyye, Lübnan, 2012.
- , *Minhâcü'l-âbidîn* (trc. Muhammed Said Ahmed Nakşibendi), Lahor: Urdu Pazar, 1999
- , *Minhâcü'l-âbidîn* (trc. Meclis el-Medinetü'l İlmiyye), Karaçi: Mektebetü'l Medineti Fizân, 2007.
- , *Minhâcü'l-âbidîn (Minhâj al-âbidîn ilâ al-jannah)* (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Karaçi: Darü'l İsha'at, 1998.
- , *Minhâcü'l-âbidîn (Minhajul 'abideen The best way for the worshippers)* (trc. İkbâl Hüseyin Ensârî), Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2009.
- , *Minhâcü'l-âbidîn (Le chemin assuré des dévots vers le Paradis)* (trc. Asin Palacios Miguel ve Cheikh Yahya), Beyrut: el-Burak, 2000.
- , *İhyâ ulumi'â-dîn*, (nşr. Muhammed Vehbi Süleyman-Usame Amure), Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Hans Bauer, "Zum Titel und zur Abfassung von Ghazali's *Ihja*", Der Islam, v.4, 1913.

- Hourani, George F., "A Revised Chronology of Gazali's Writings", Journal of the American Oriental Society, vol. 104, No: 2, 1984.
- İhsan Muhammed Dahlan, *Siracü't-talibin şerhu ala Minhâci'l-âbidîn*, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1955.
- , *Minhâcü'l-âbidîn şerhi siracü't-talibin: (Hak Yolcusunun Rehberi)*, (trc. Ömer Dönmez), İstanbul: Hisar Yayınevi, ty.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsü'l-Arabi, 1941.
- Massignon Louis, *La Passion d'al-Hosayn Al-Hallaj Martyr Mistique De l'Islam Exécuté à Bagdad le 26 Mars 922*, c. 2, Paris, Librairie Orientaliste Geuthner, 1922.
- Medine Kaplan, *Gazzâlî'nin Minhâcü'l-âbidîn Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirmesi*, SÜSBE, Konya 2007 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Montgomery Watt, *The Authenticity of the Works Attributed to alGhazâlî*, Journal of the Royal Asiatic Society, sy. 84., 1952.
- Muhammed Akif Koç, "İlyas Nihâni'nin Minhâcü'l-âbidîn Tercümesi: İnceleme ve Metin", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Muhammed Balatunusî, *Buğyetü't-talibin fi ihtisari minhâcü'l-âbidîn*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr.1669.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Muhadaratü'l-ebrar ve müsamereti'l-ahyar fi'l-edebiyat ve'nevadiri'l-ahyar*, Beyrut: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1968.
- Orkhan Musakhanov ve Necdet Tosun, "Tefsîru'l-Ceylânî'nin Abdulkâdir Geylânî'ye Nisbeti Meselesi", Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi, sayı:33, 2014/1.
- Richard Gosche, *Über Ghazzalis Leben Und Werke, Aus den Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1858.